

- ²³ ДАХО. - Ф. Р. 6452. - Оп.5. - Спр.825. - Арк.25.
²⁴ ЦДАВО У. - Ф. 166. - Оп.2. - Спр.1573. - Арк.417.
²⁵ Там само. - С. 450.
²⁶ ДАХО. - Ф. Р. 6452. - Оп.6. - Спр.594. - Арк. 67.
²⁷ ДАХО. - Ф. Р. 6452. - Оп.6. - Спр.594. - Арк. 68.
²⁸ ЦДАВО У. - Ф. 166. - Оп.3. - Спр.803. - Арк. 52.
²⁹ ЦДАВО У. - Ф. 166. - Оп.5. - Спр.817а. - Арк.24.
³⁰ ДАХО. - Ф. Р6452. - Оп.5. - Спр.825. - Арк.7.
³¹ Там само. - Оп.3. - Спр.3045. - Арк.46; Оп.5. - Спр.825. - Арк.10.
³² ДАХО. - Ф. Р6452. - Оп.5. - Спр.825. - Арк.8.
³³ Там само. - Арк.14.
³⁴ Державний архів Краснодарського Краю. - Ф. Р-890. - Оп.1. - Спр. 996. - Арк. 36 – 37.

Університетський етнографічний музей (1905 – 1919 рр.): історія створення, структура, діяльність

Шпорт Г. М.

Шпорт А. М. Университетский этнографический музей (1905 – 1919 гг): история создания, структура, деятельность. Стаття посвящена Харьковскому университетскому этнографическому музею – первому и единственному в дооктябрьском музееведении отечественному учреждению подобного рода.

Излагаются особенности и этапы истории создания музея, его структуры. Особое внимание обращено на специфику деятельности, значительную роль музея в области становления этнографии как науки, как учебной дисциплины в Харьковском университете (кафедра географии и этнографии была введена в состав историко-филологического факультета университетским Уставом 1884 г.), как центра изучения Слобжанщины, славянства вообще и укрепления международных научных этноконтактов разного уровня.

Ключевые слова: этнография, университетский музей, музееведение.

Shport A. M. The University Ethnographic Museum (1905 - 1919): History, Structure, Activity. The following paper is devoted to Kharkiv university ethnographic museum – the first and only pre-Soviet museum of such type in the Russian empire. Peculiarities and periods of museum's history and its structure have been analyzed. Special attention has been paid to the specificity of museum activity, its considerable role

in the formation of ethnography as a science and as the educational discipline (a Department of geography and ethnography been created as the part of the Faculty of history and philology by the University Statutes in 1884), and finally as a center of Slobidsky and Slavonic studies strengthening the international ethnocontacts on various levels.

Key words: ethnography, University museum, museum management studies.

Етнографічний музей, безсумнівно, представиться досить корисною університетською установою і швидко завоює суспільні симпатії.

Сумцов М. Ф. Університетський музей

В 1876 р. припинило свою діяльність Південно-Західне відділення Російського географічного товариства (РГТ). Проте дослідження народного побуту на території України продовжувались. Цим більш активно і плідно стали займатися місцеві центри. Так, наукову діяльність розпочало створене в 1877 р. при Харківському університеті Історико-Філологічне Товариство – ІФТ.

За сприяння Товариства при підготовці XII археологічного з'їзду (Харків, 1902 р.) планувалось організувати також етнографічну виставку. З цією метою на засіданні Попереднього комітету 3 березня 1900 р. був заслуханий план етновиставки та створена комісія під головуванням А. М. Краснова (члени комісії – М. Ф. Сумцов, О. Я. Єфименко, О. П. Радакова, М. Г. Халанський, О. М. Покровський та ін.)¹. Комісія розроблювала і розповсюджувала спеціальні програми, організовувала етнографічні «екскурсії» (експедиції), систематизувала матеріал, що надходив. Для збору експонатів та усної інформації були командировані спеціалісти: проф. Сумцов – до Охтирського повіту, проф. Краснов – до Харківського, приват-доцент Покровський – до Ізюмського, Радакова – до Старобільського, проф. Халанський – до Курської губернії². Задіяли також місцеву інтелігенцію: парафіяльних священників, вчителів, земських лікарів. Вони досить добре знали сільський побут, сільських людей, природу, мали авторитет, були знайомі селянам.

Етнографічна виставка працювала, паралельно з іншими виставками з'їзду, з 15 по 27 серпня 1902 р. Колекції (налічували 2054 одиниці зберігання), які були розміщені в 26 відділах експозиції, ілюстрували в основному матеріальну культуру українців та росіян Слобожанщини. Експонати надійшли переважно з Харківської губернії (Харківський, Охтирський, Лебединський, Вовчанський, Старобільський та Валківський повіти), а також з Полтавської, Катеринославської, частково з Воронежської, Курської та Чернігівської губерній³.

Етновиставку розмістили в приміщенні нової університетської бібліотеки (зараз – Університетська, 23) в трьох залах, а за нестачею місця частину виставкового матеріалу – у вестибюлі і на сходах. Тут були представлені моделі селянських транспортних засобів минулих часів (возів, саней тощо), манекен чумака в натуральну величину зі справжнім чумацьким возом. У вітрині на сходах розмістили дерев'яний

столовий посуд та предмети освітлення, а поряд з цією вітриною – дерев'яну ступу з товкачем⁴.

У першій залі три відділи давали уявлення про слобожанське житло (зовні і зсередини), господарські приміщення. На виставці, за сприяння Христини Алчевської, була збудована в натуральну величину хата під солом'яним дахом, з призьбою, повним внутрішнім оздобленням, починаючи з типової варистої печі і закінчуючи божницею й колискою з дитиною-манекеном та молодою україночкою на покуті⁵. Біля хати розмістили курінь на пасіці з дідом-пасічником біля входу. Знаходились ще в цій залі декілька макетів селянського житла Харківської і Катеринославської губерній, макети садиб, зрубу колодязів, тину плетеного, тину сторчевого. Були виставлені для огляду й різноманітні рибальські приналежності, човен з цілого дубу.

Наступні п'ять відділів присвячувались унікальним колекціям українського і російського одягу (манекени в костюмах; українські очіпки, дерги, плахти, сорочки, запаски, халати, спідниці, безрукавки, піджаки, кожухи, свитки і російські кички, поневі, сарафани, тілогрійки), взуття (черевики, кіти, чоботи, чорнобривці, сап'янці), прикрас (об'ємна вітрина містила моністо, дукати, намисто, сережки, підвіски)⁶. 9-й відділ ілюстрував таку важливу галузь господарства, як землеробство: різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці (привертав увагу величезний старовинний дерев'яний плуг), жорна, борошн'яні вироби. 10-й відділ давав уявлення про бджільництво і домашнє виготовлення свічок. 11–16-ті відділи демонстрували кустарнє виробництво: бондарство, гончарство, ткацтво, козарство, шаповальство, ковальство, чоботарство, золотарство⁷. 17-й відділ містив багаті колекції писанок (з різноманітними пристосуваннями для фарбування і розмальовування яєць) та вишивок (були навіть вказані місцеві назви кожного типу вишивки). У 18-тім відділі знаходилась атрибутика весільних обрядів: весільні хлібні вироби (короваї, калачі, шишки), весільний кийок з реп'яхів, яскраві штучні квіти, скатертини з багатою вишивкою, народні музичні інструменти (ліри, сопілки, ріжки, скрипки, бубони). У 19-тім відділі організатори виставки розмістили народну медицину, яка ілюструвалась гербарієм з місцевих лікарських трав, листя, корінців (= 323 назви з вказівкою окремо народної назви тієї чи іншої рослини та відповідними рецептами її використання). 20–26-ті відділи склались з колекцій дитячих іграшок, власноручно виготовлених сільськими дітьми або кустарями, переважно гончарами, вівчарської атрибутики, предметів куріння, пристосувань для вимірювання та рахування, різноманітних мисливських пасток⁸.

Суттєвим доповненням до зібраних етноекспонатів були фотографії та два стереоскопи зі знімками місцевих красивидів, сільських вулиць, селянського житла, садиб, кустарних майстерень, ярмарків, картини етнографічного характеру місцевих художників: Васильківського, Вязмітінського, Дроб'язка, Фавра, Бабенка, Овчаренка⁹.

В альбомі виставок XII археологічного з'їзду, виданому в Москві (1903 р.) фототипією К. А. Фішера, з пояснювальним текстом проф. Ю. К. Редіна (25 с.) і 56 таблицями зі знімками близько 300 експонатів, був повніше представлений церковний відділ, а порівняно коротко – археологічний та етнографічний¹⁰. Як заважив в передмові сам Редін, «до цього альбому не змогли потрапити навіть найхарактерніші предмети Етнографічного відділу через їхню чисельність». Відкриває альбом фотографія будівлі (бібліотеки), де безпосередньо функціонувала етнографічна виставка. У досить хорошому стані фото №№ 165 – 167, які ілюструють багате розмаїття «Етнографічного відділу».

Рада з'їзду усталила певний графік відвідування виставок: з 9.00 до 11.00 і з 17.00 до 19.00 – для членів з'їзду, з 11.00 до 13.00 і з 14.00 до 17.00 – для сторонніх відвідувачів.

Виставки відвідувало багато людей. Так, наприклад, у неділю (18 серпня) кількість бажаючих становила 7108 осіб (Етнографічним відділом зацікавились 2524 екскурсанти або 36 % від загальної цифри)¹¹. 19 серпня на них побувало 7328 осіб, у тому числі на етнографічній – 3272 особи (45 % від загальної кількості відвідувачів!)¹². До речі, на відкритті етновиставки побувала перша група учнів – 64 вихованці першої чоловічої Харківської гімназії на чолі з директором М. П. Знаменським та викладачами. Для подальшого відвідування цієї виставки учнями різних навчальних закладів були встановлені наступні дні: 20 серпня – друга чоловіча гімназія, 21 серпня – третя чоловіча гімназія, 22 серпня – четверта чоловіча гімназія, 23 і 24 серпня – жіночі казенні та приватні гімназії, 26 серпня – реальне училище. Учням давалися відповідні пояснення. З цією метою були навіть встановлені певні години. Пояснювати згодні М. Ф. Сумцов, Д. І. Багалій, Ю. К. Редін, О. М. Покровський, Є. П. Трифільєв.

20 серпня виставками зацікавились 7174 особи, з них етнографічною – 2802 (39 %)¹³. Серед відвідувачів етновиставки, як стверджувала газета «Харківські губернські відомості», були «сі суспільні класи, до робочих і прислуги включно, причому приходять не з ціллю просто подивитися, а тому, що цікаво: це можна бачити по тій увазі, з якою розглядаються предмети та слухаються пояснення»¹⁴.

Через посилене відвідування етновиставки (20 серпня трохи не зламали двері) постановили допускати відвідувачів тільки групами, «не більше 200 осіб одночасно». 21 серпня виставки з'їзду оглянули 8240 екскурсантів, найбільше – знову ж таки в Етнографічному відділі – 3422 особи (42 %!)¹⁵. В цей день з виставкою ознайомились й 88 учеників старших класів 3-ї гімназії, 80 учеників 4-класного училища та 50 вихованців першої гімназії.

24 серпня етновиставку відвідали 39 учениць жіночої гімназії Дашковської, 50 учениць Вознесенської жіночої гімназії, 25 учениць пансіону Григорцевич, 59 учениць 2-ї жіночої гімназії, 36 учеників

комерційного училища, 36 учеників Дергачівського двохкласного училища, 120 учеників VIII початкового Тургенівського училища¹⁶. 25 серпня бажаючих було так багато, що навіть розбили стекла вітрин. Тому, щоб зменшити наплив відвідувачів, вирішили брати плату за вхід 50 коп.

26 серпня на виставці побували 63 вихованки Інституту благородних дівчиць, 142 учні реального училища і 20 учеників церковно-приходської школи¹⁷. *Загальна ж кількість відвідувачів етнографічної виставки налічувала біля 57 тисяч осіб.* За підрахунками ХГВ, з них було 55230 безплатних відвідувачів, 602 учні різних навчальних закладів і 921 відвідувач за платними квитками¹⁸.

XII археологічний з'їзд став важливою віхою також в розвитку української етнографії: із 94 доповідей, прочитаних в 9 секціях, більше 30-ти (!) стосувались безпосередньо етнографії, тобто в науковий обіг вводився вагомий за обсягом і значимістю фольклорно-етнографічний матеріал, намічалися конкретні задачі. Так, 21 серпня на засіданні етнографічної секції В. І. Василенко в рефераті «До питання про обласну етнографію» звернув увагу на відсутність систематичного дослідження народного побуту в етнографічному відношенні по губерніях¹⁹, тобто підтримав пропозицію ІФТ про організацію місцевих етнографічних музеїв.

Згідно попередній домовленості про заснування при Товаристві етнографічного музею²⁰, практично весь матеріал етновиставки надійшов у власність ІФТ. Товариство вирішило використати колекції для загальної користі у вигляді утворення при університеті *«постійного загальнодоступного етнографічного музею»²¹*.

Весь зібраний матеріал тимчасово, через відсутність приміщення, до осені 1903 р., склали в невеликому і тісному приміщенні університетського архіву. До того ж ІФТ не мало коштів на поповнення колекцій і оплати консерватора музею (лютий 1903 р.). Зате були в наявності компетентні, бажаючі працювати співробітники, найбагатші на той час колекції, досвід у створенні наукових установ – важливі складові майбутнього музею.

З весни 1903 р. передбачалося зведення нової будівлі для установ ІФТ на розі будинку університету, поруч з його новим книгосховищем, під один з ним фасад, трьохповерхового, де 3-й поверх цілком призначався під етнографічний музей. Незважаючи на труднощі з приміщенням²², в квітні 1904 р. музей дочекався врешті-решт свого приміщення, хоча й тимчасового. Зразу ж розмістили у вітринах частину унікальних зібрань українських вишивок і невелику кримську колекцію, складену доцентом В. Ю. Данилевичем²³. У відділі «Українського генія» була повністю приведена в порядок колекція в пам'ять відомого українського письменника Я. І. Щоголева. Незабаром планувалось розмістити у вітринах і відділ І. П. Котляревського, хоча й менш багатий експонатами.

До речі, створення музеїв, присвячених тому чи іншому письменникові, художникові, ученому, на той час усе більш і більш узвичаювалося в Європі. В Україні (лютий 1904 р.) не було подібних музеїв. Тільки в музеї Українських Старожитностей ім. В. В. Тарновського в Чернігові існував Шевченківський відділ. Тому потрібно тільки вітати ІФТ за прийняту на себе ініціативу в збиранні усього, що характеризувало «Український геній». Так, ще восени 1903 р., за пропозицією Сумцова, було вирішено організувати в етнографічному музеї відділи, присвячені українським письменникам²⁴. Іншими словами, в музеї почали поступово створюватися *меморативні відділи*. Завдяки зусиллям Миколи Федоровича були зібрані предмети, які мали безпосереднє відношення до Я. І. Щоголева (удова подарувала музею його письмовий стіл, крісло, портфель, ряд рукописів), а Данилевич зібрав невелику колекцію портретів, малюнків, інші друковані видання, які стосувалися І. П. Котляревського. У відділі засновника ІФТ О. А. Потебні були представлені не тільки портрети, рукописи, праці, але й речі вченого.

До початку літа 1904 р. планувалося закінчити розміщення всіх наявних колекцій і етнографічний музей зробити доступним «для занять та огляду». Усі роботи з створення музею велись під безпосереднім керівництвом завідувача музею. Як справедливо зауважив М. Плевако, саме «... завдяки М. Ф. Сумцову виникла при Харківському університеті нова установа – етнографічний музей»²⁵ – цінний науковий та учбово-допоміжний заклад.

Етнографічний музей було відкрито на початку 1905 р. Наукова цінність його полягала не тільки в унікальності колекцій. Він став значимою науковою та навчально-допоміжною установою при Харківському університеті. За задумом організаторів цей музей повинний був базуватися насамперед на місцевому матеріалі. В особі завідувача Миколи Федоровича Сумцова установа отримала, «керівника, поєднуючого великі знання вченого-етнографа і фольклориста з гарячою любов'ю до свого дітища»²⁶. Служителем при музеї був Микола Григорович Чудний, із селян с. Карасьовки Харківського повіту (в Харківському університеті працював з 1 серпня 1896 р.), за словами Данилевича, «худовий і стараний співробітник, якому доручали складну й відповідальні роботи», який знав «найдетальніші й точні відомості про всі предмети»²⁷. Консерваторами, за обранням історико-філологічного факультету, працювали: приват-доцент В. Ю. Данилевич (1905 – 1908 рр.), В. І. Савва (1908 – 1911 рр.), О. І. Білецький (1911 – 1916 рр.) і Д. К. Зеленін (1917 – 1919 рр.). Всі вони своєю сумлінною працею перетворювали музей в науково-просвітницький центр. Так, щоб музейна експозиція дійсно відповідала високому рівню, Данилевич їздив до Києва і знайомився там з виставковою експозицією Етнографічного відділу Київського художньо-промислового музею, а Білецький у відрядженні вивчав методику зберігання колекцій Дашковського музею, одночасно

закуповуючи рідкісні етнографічні видання у букіністів Москви для музейної бібліотеки.

Вживалися заходи для збереження експонатів від пилу, паразитів і псування відвідувачами. Були відремонтовані вітрини, надійшли дві нові вітрини від університетського Музею мистецтв і старожитностей; скло вітрин відгородили металевими решітками. Стіл з писанками й невеликими макетами житлових та господарських споруд обнесли дерев'яним парканчиком. Масштабна модель селянської садиби була тепер обгороджена дрютяною сіткою. Усі вироби з волокнистих речовин і хлібну випічку густо засипали нафталіном та тютюном. За дорученням завідувача були сфотографовані наявні ритуальні (обрядові) хлібні вироби²⁸.

Університетський етнографічний музей налічував 21 відділ замість 26-ти на етновиставці з Ізду²⁹. Тут були представлені житло і взагалі приміщення господарського призначення, різноманітне хатне начиння, посуд, предмети освітлення та інші побутові приналежності, основна галузь господарства – землеробство, допоміжні заняття – бджільництво, рибальство, кустарні ремесла (вироби з дерева, бондарство, гончарна продукція, ткацтво, козарство, шаповальство, ковальство, чоботарство, золотарство), одяг, народне мистецтво, ритуальний відділ, народна медицина, дитячі іграшки, атрибути куріння, чабанства, мисливства, картини місцевих художників побутового характеру, плани та карти (була в наявності навіть одна етнографічна карта), фотографії.

У музеї, що відкрився, був в основному представлений місцевий матеріал – по українцях і росіянах. Виключення складав лише невеликий «кримський» відділ. Викликала інтерес колекція народної медицини, розміщена в 4-х великих вітринах. Наукову цінність представляло й зібрання одягу – окремі речі + комплекти вбрання для 29 манекенів («14 манекенів – у великоросійських костюмах, 13 – у малоросійських, 2 – в одязі шахтаря»); чисельна колекція українських та російських головних уборів давали наочне уявлення про національну специфіку регіону.

Навіть такий стислий перелік експонатів свідчить про багатство й унікальність музейних колекцій. Кількість експонатів у кожному з відділів була вельми значною. До того ж деякі відділи були єдині в своєму роді за складом чи кількістю експонуючих предметів, напр., ритуальний відділ, народна медицина, дитячі іграшки. Багато писанок було виготовлено декілька десятиліть назад, тобто вони вже стали на той час раритетами. Цінність представляв також останній козарський верстат, бо козарство, як ремесло, практичне зникло ще в кінці XIX ст.

Фонди музею, незважаючи на всі труднощі, поповнювалися, причому не тільки окремими експонатами, а й цілими колекціями (за кошти чи шляхом пожертвувань). Найбільшими придбаннями музею до 1906/7 рр. стали: колекції предметів, що належали українським письменникам Я. І. Щоголеву і І. П. Котляревському, предмети

народного побуту з Криму, зібрані для музею В. Ю. Данилевичем. Усього до складу цих колекцій увійшло 195 експонатів³⁰.

Хоча Товариство ухвалило відкрити етномузей для публіки, проте через тісноту музейного приміщення практично неможливо було повністю систематизувати речі, забезпечити схоронність наявних експонатів, та тих, що надходили. За таких обставин було вирішено допускати до огляду музейних колекцій тільки осіб, що звернулися особисто за дозволом до керівництва. Тому відвідувачами музею були у першу чергу викладачі, співробітники і студенти Харківського університету, учні навчальних закладів Харкова. У 1906 – 1907 рр. музей відвідало лише 53 особи, з них 20 осіб – студенти Харкова, правда, під час канікул з музейним надбанням знайомилася учнівська екскурсія з 50-ти осіб³¹.

Фінансування музею здійснювалося за рахунок університетських коштів. Університет оплачував зарплатню працівникам музею, виділяв певні (інколи – чималі) суми на поповнення етноколекцій, на «екскурсії» (експедиції), на збільшення фондів бібліотеки та архіву етнографічного музею, на поточні витрати (ремонт, виготовлення і купівлю вітрин тощо). Так, наприклад, у 1906 – 1907 рр. університетом було відпущено на поповнення колекцій етнографічного музею 200 крб.³², в 1911 р. на виділені університетські кошти були придбані вітрини на суму 178, 6 крб. «для розміщення в них предметів музею», протягом 1912 р. – 8 вітрин на суму 56 крб.³³.

У 1906/7 рр. музей придбав за кошти (26,54 крб.) 67 експонатів³⁴. Серед них були музичні інструменти (ліра і бандура), які купив Сумцов, 59 експонатів Великодня 1907 р. у Харкові (придбані Данилевичем і Чудним), 4 дитячі іграшки, які продавались в Харкові, та 2 вироби харківських кустарів (придбані Чудним). Крім того, для відділу І. П. Котляревського купили харківське видання «Енеїди» (1842 р.) за 1,5 крб. Найбільшим пожертвуванням за цей період вважалося зібрання предметів народного побуту (жіночі російські «прикраси для вбрання» – головні убори, пояси тощо) з колекції pokojної збирачки російської старовини Наталі Леонідівни Шабельської. Її колекції подарували етномузею рідні через Ю. К. Редіна. До складу цієї цінної в науковому плані колекції ввійшли 28 експонатів, серед яких більшу половину становили раритети³⁵. Привертала увагу й колекція знімків одягу Г. Г. Павлова (фото були зроблені в Охтирському повіті в 1906 р.). 9 експонатів подарували студенти та викладачі.

Водночас музейні фонди зменшились на 167 експонатів: 166 предметів, що склали колекції Я. І. Щоголева і І. П. Котляревського, відповідно до постанови ІФТ, були передані до Музею витончених мистецтв і старожитностей університету³⁶, а один експонат (шапочку) зіпсувала міль.

Вересень 1908 р. став знаковим для музею. Газета «Нівденний край» повідомляла про відкриття 21 вересня – «для огляду публікою»

етнографічного музею університету, особливо відзначались заслуги М. Ф. Сумцова, В. Ю. Данилевича, А. М. Краснова. До цього часу даний музей не був відкритий для громадськості. Відвідувати його можна буде –но середях і неділях з 12 до 2-х годин дня³⁷». Автор замітки підкреслює значення музею в першу чергу для тих, хто цікавиться –нобутом рідного народу”.

Етнографічний музей працював за своїм прямим призначенням. Його фонди продовжували поповнюватися цікавими в науковому плані експонатами. Це могли бути предмети, придбані за виділені університетом кошти, шляхом дарування чи передачею з інших (непрофільних) установ. *Місцева преса постійно інформувала читачів про нові надходження до музею.* Так, газета «Нівденний край» за 8 жовтня 1908 р. у розділі «Місцева хроніка» повідомляла, що –240 фотографій з колекцій тканин і вишивок Шабельських та 21 таблиця малоросійських гончарних виробів від Т. Н. Редіної, 6 фотографій кубанського козацтва від студента Кувичинського, зирянські (комі) чоботи з тюлеячої шкіри і накомарник самоїдів (ненців) від студента Жукова” збагатили музейні колекції³⁸. На 1 січня 1909 р. в музеї нараховувався 1631 експонат³⁹.

За 1909 р. було придбано 24 експонати на суму 45,35 крб. і пожертвувано 127 експонатів, переважно від студентів Харківського університету. На 1 січня 1910 р. загальна кількість становила вже 1782 експонати⁴⁰.

Надходження в 1910 р. (кількість – 102) склалися з дарчих і придбаних на виділені університетом кошти⁴¹. Пожертвовані були наступні експонати: жіночий головний убір з Курської губернії (М. Г. Халанським), сартовський дитячий халатик і шапочка (Т. Н. Редіною), колекція уживаних в їжу польових трав в Катеринославській губернії (Є. П. Радаковою) і на Харківщині (М. Г. Чудним), воскові розфарбовані курські свічки ручної роботи (Ф. В. Михальченком), дитячі сільські іграшки з Воронезької губернії (студентом Харківського університету М. І. Ликстановим), колекція писанок і вишивок з Поділля (п. Зборовським), пастка для винищування хом'яків – Харківська губернія (Є. П. Трифільсьвим), пристосування для розгладження полотна з Полтавщини (П. Ф. Соловійовим), фотографія старої церкви м. Сум, дві жіночих хустки, селянські чоботи та стародавній шовковий малоросійський пояс, шитий золотом (від невідомих). Через В. А. Бабенка музеєм були придбані на суму в 23 крб. наступні експонати: колекція писанок з Харківської губернії, два альбоми з фотографіями жителів і будівель Катеринославської губернії та колекція лікарських рослин. Таким чином, згідно документації, в етнографічному музеї університету на 1 січня 1911 р. нараховувалося 1884 експонати⁴².

1911-й рік вніс свій вклад до фондів етномузею: експонати, що поступили, збільшили їх на 96 одиниць. Загальна ж кількість на 1 січня

1912 р. становила вже 1980 експонатів⁴³. Традиційно експонати, що надійшли, склалися з дарчих і придбаних на університетські кошти. Були пожертвовані наступні —редмети⁴³: 13 розфарбованих статуєток, що зображали селян Полтавської, Київської і Чернігівської губерній (Ю. Ю. Павловичем), 22 таблиці малюнків селянського одягу та вишивок Харківщини і Полтавщини, 8 малюнків сільського житла з Полтавської губернії, 8 картонних розфарбованих зображень жінок у стародавньому одязі північних губерній Росії, 21 дерев'яний експонат домашнього начиння із селянського великоросійського побуту (чашки, кружки, козуб, сільничка, коробочка, ківшик, прядильні принадлежності, вальки, форми для виготовлення пряників, дитячі іграшки, свічники), 19 експонатів жіночого одягу від княгині В. П. Сидамон-Ерїстової і Н. П. Шабельської (стародавні російські і мордовські вишивки та стародавні російські головні убори)⁴⁴. Протягом року було придбано ще 5 жіночих вишитих сорочок (Харківська губернія) на суму 15 крб⁴⁵.

За наступний – 1912-й – рік до музею надійшло 162 експонати. Таким чином на 1 січня 1913 р. нараховувалося 2095 одиниць зберігання⁴⁶. Пожертвовані були наступні речі: колекція глиняних статуєток кустарного виробництва з Полтавської губернії, дитячі іграшки та інші глиняні вироби різних повітів (загальною кількістю —в 108 предметів⁴⁶), писанки Подільської, Харківської і Бесарабської губерній (220 шт.), вишивки Харківщини і Поділля від О. С. Федоровського. Окремі предмети побуту, плани, фото були принесені в дарунок музею М. А. Бойковим, В. В. Івановим, С. І. Масловим, Л. Я. Троцькою, Є. М. Сердюком, М. Ф. Сумцовим, О. А. Шебалиною. Водночас в Київському художньо-промисловому музеї імператора Миколи II була придбана для музею невелика колекція стародавнього українського шиття шовками і червоною заполоччю – –45 номерів за 66,5 крб⁴⁷.

Експонати, що надійшли напередодні першої світової війни, склалися, знову ж таки, з дарчих і придбаних на кошти, виділені університетом, а також переданих з Музею витончених мистецтв відповідно до постанови Правління університету від 26.03.1913 р. Серед експонатів, переданих Музеєм витончених мистецтв, найбільш цікавими були 34 зразки стародавніх парчових мережив, 7 дерев'яних пряникових дошок, 2 дерев'яні розписані шухляди з Вологодської губернії (із зібрання Н. Л. Шабельської)⁴⁸. Х. Алчевська пожертвувала «Різдв'яну Зірку», В. І. Синицин – 3 писанки (с. Кублинівка Грайворонського повіту Курської губернії), О. С. Федоровський – 7 ганчіркових ляльок (с. Юрки Кобеляцького повіту Полтавської губернії), М. Чудний – 2 писанки, 8 пряників, 3 дитячі свистульки (с. Карасівка Харківського повіту), консерватор музею Білецький – 1 дерев'яну писанку з Галичини⁴⁹. Більше 30 крб. були витрачені на придбання наступних предметів: жіночого вбрання (с. Станиця Єлатомського повіту Тамбовської губернії), зразків гончарних виробів кустаря Поросного з Опішні (Полтавщина), скатертини

та рушника крелевецької роботи (Чернігівська губернія), 4-х весільних короваїв з села Карасівка Харківського повіту⁵⁰.

Навіть протягом 1914 р. до музею продовжували надходити експонати. Загальна кількість на 1 січня 1915 р. становила 2190 одиниць⁵¹. З надходжень три були пожертвовані О. С. Федоровським (дитяча іграшка з Хорішків Кобеляцького повіту Полтавської губ. + 2 намиста, які були куплені на сільському ярмарку під час хресного ходу 22 квітня 1914 р. у Харкові). Ще один експонат передали з Музею витончених мистецтв – етнографічний альбом, який містив 298 фотографій та малюнків з натури з різних повітів Чернігівської губернії: типи селян, види житла, робіт, промислів тощо. Три вишивки купили в с. Олексіївці Харківського повіту.

Здавалося б, під час війни було не до поповнення музейних фондів. Проте і в 1915 р. до університетського етномузею надійшло 9 предметів – на 1 січня 1916 р. нараховувалося вже 2199 експонатів⁵². Предмети були частково пожертвовані, частково куплені на університетські кошти. Так, О. С. Федоровський подарував 2 іграшки (з Арзамасу Нижегородської губернії), студент Таранушенко – фото церков, хат, господарських приміщень — «різних місць Малоросії (21 шт.)». Певна сума була витрачена на купівлю — «пити малоросійських жіночих сорочок з вишивками й мережками» (с. Карасівка Харківського повіту).

Лише 4 екземпляри шийних прикрас, т.зв. дукачів, придбаних у мешканки с. Карасівки Харківського повіту А. Лисакової, надійшло до музею протягом 1916 р.⁵³ Настільки незначне поповнення колекцій пояснювалося не тільки умовами моменту, а й відсутністю коштів, що не дозволяло музею проводити на належному методичному рівні етнографічні експедиції зі збору предметів народного побуту та народного мистецтва.

*Університетський етнографічний музей, який налічував на 1 січня 1917 р. 2203 експонати*⁵⁴, став, за визначенням М. Ф. Сумцова, «важливою сполучною ланкою між університетом та суспільством»⁵⁵, гідно ніс наукову і просвітню службу, що завжди була однією з кращих гідностей університету як вищого загального освітільника науки й освіти. Вітчизняні та зарубіжні фахівці, студенти і приватні особи мали змогу займатися в етномузеї дослідженнями традиційної культури, виявляти її специфіку та спільні риси з іншими регіонами, встановлювати нові наукові зв'язки. Так, в 1906 – 1907 рр. з фондами музею працював, крім студентів Харківського університету, стипендіат Гельсінгфорського університету В. П. Мансікка. А в 1912 р. музейні колекції вивчав і деякі предмети фотографував з дозволу завідувача п. Арне, прикомандирований до Музею старожитностей у Стокгольмі⁵⁶.

З року в рік зростала кількість відвідувачів етнографічного музею: в 1910 р. – 1033 особи, в 1911 р. – 1178 осіб, в 1912 р. – 1218 осіб, в 1913 р. – 1471 особа⁵⁷. Навіть під час війни відвідування не припинились: в 1914 р. – 1292 особи, в 1915 р. – 834 особи, в 1916 р. – 1866 осіб, у тому

числі екскурсанти середніх навчальних закладів і члени Педагогічного з'їзду Харківського навчального округу⁵⁸. Серед відвідувачів переважали учні різних навчальних установ, студенти, викладачі, приватні особи.

На перший погляд функціонування етнографічного музею з його важливими складовими – архівом та бібліотекою (які почали засновувати в 1905 р.) – протягом майже 15 років (1905 – 1919 рр.) здається не настільки вагомим. Проте вклад не завжди визначається роками. Важко переоцінити внесок музею в розвиток та становлення етнографії як науки, як навчальної дисципліни в Харківському університеті, як центра дослідження Слобожанщини та укріплення міжнародних етноконтактів різного рівня.

Університетський етнографічний музей був першою і єдиною у вітчизняній практиці дожовтневого музеєзнавства в Україні етнографічною установою. З метою доступу фондів музею для широкого кола дослідників, М. Ф. Сумцов пропонує в 1909 р. видавати «Вісник етнографічного музею», де б поміщали річні звіти з ілюстративним та описовим додатком колекцій. Проте університет відхилив цю пропозицію, мотивуючи відсутністю коштів. Згодом, на засіданні ІФТ 15 лютого 1913 р., Микола Федорович знову запропонував видавати Щорічник етномузею, який би включав «звіти, описи колекцій, статті та матеріали невеликого об'єму⁵⁹». Ця пропозиція була прийнята.

При музеї, в перспективі, не виключалося виникнення самостійного етнографічного товариства, яке —музеї та його бібліотеці буде мати опору для розвитку наукової діяльності в справі народодослідження, уже тому плідному, що воно повинне ґрунтуватися на місцевих дослідженнях, спиратися на місцеві наукові сили і побічно сприяти їхній продуктивності⁶⁰.

Незважаючи на нестачу коштів, музей став дієвою учбово-допоміжною установою Харківського університету, науковою базою для спеціалістів зі східнослов'янської етнографії. Ще в 1902 р. Комітет І-ї міжнародної виставки одягу звернувся до ІФТ з проханням надати на виставку музейні експонати (за списком п. Попової). Товариство дало згоду, і всі затребувані експонати були підготовлені до пересилання.

Багаті музейні колекції народного вбрання стали основою відомих праць Д. К. Зеленіна. За рекомендацією В. М. Харузіної до Харкова приїжджала Р. С. Данковська, щоб продовжити дослідження «обрядового печіння», яке було тут представлене найповніше. Свого часу чеські вчені-етнографи звернулись до завідувача музею Сумцова з проханням допомогти створити при Празькому етнографічному музеї Український відділ⁶¹.

Через події громадянської війни у 1919 р. було закрито ІФТ. Ще в його Статуті від 24 грудня 1884 р. в § 19 зазначалось, що «на випадок закриття товариства все його майно надходить у ведення університету». Проте за

різних обставин колекції етномузею стали в 1920 р. основою створеного в результаті реорганізації музейних закладів Харкова Музею Слобідської України. Директором цієї установи призначили Миколу Федоровича Сумцова. З Музеєм Слобідської України тісно співпрацювала створена при Харківському губкопісі Етнографічна секція. Саме Музей Слобідської України та Етнографічна секція координували й спрямовували у 20-ті рр. ХХ ст. фольклорно-етнографічне дослідження Слобідської України, коли етнографія набула великого значення в зв'язку з необхідністю вивчення виробничих можливостей окремих районів, найповнішого виявлення місцевих ресурсів.

Примітки:

¹ *Сборник* Харьковского историко-филологического общества (далі – СХИФО). – Х., 1905. – Т. 14. – С. XVII.

² *К устройству* XII археологического съезда //Харьковские губернские ведомости (далі – ХГВ), 1900. – 4 июня. – С. 3; *Протокол* пятого заседания Предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в Харькове //Записки Императорского Харьковского университета (далі – ЗХУ). – Х., 1900. – Книга 4-я. – С. 15.

³ *Сумцов, Н. Ф.* Этнографическая заметка //Южный край (далі – ЮК), 1902. – 20 марта. – С. 4; *Воскресенский.* Малороссийская деревня в Харькове //ХГВ, 1902. – 31 августа. – С. 3.

⁴ *Воскресенский.* Там само. – С. 3.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ *Сумцов, Н.* Отголосок XII археологического съезда в Харькове //ЮК, 1903. – 4 августа. – С. 2.

¹¹ XII археологический съезд //ХГВ, 1902. – 20 августа. – С. 3.

¹² Там само.

¹³ XII археологический съезд //ХГВ, 1902. – 21 августа. – С. 2.

¹⁴ XII археологический съезд //ХГВ, 1902. – 20 августа. – С. 3.

¹⁵ XII археологический съезд //ХГВ, 1902. – 22 августа. – С. 2.

¹⁶ XII археологический съезд //ХГВ, 1902. – 25 августа. – С. 2.

¹⁷ XII археологический съезд //ХГВ, 1902. – 27 августа. – С. 3.

¹⁸ XII археологический съезд //ХГВ, 1902. – 28 августа. – С. 2.

¹⁹ XII археологический съезд //ХГВ, 1902. – 23 августа. – С. 2.

²⁰ *Протокол* заседания ИФО при Императорском Харьковском университете от 27 апреля 1901 г. //СХИФО, 1905. – Т. 14. – С. XLVI.

²¹ *Сумцов, Н.* Университетский этнографический музей //ЮК, 1903. – 8 февраля. – С. 2.

- ²² Більш детальніше див.: *Сумцов, Н. Ф., В. Е. Данилевич. Отчет по этнографическому музею за 1906/7 гг. //ЗХУ. – Х., 1908. – Кн. 3-4-я, часть неофиц. – С. 57; Данилевич, В. Е. Этнографический музей //Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805 – 1905 гг.) /под ред. Д. И. Багалая и И. П. Осипова. – Х., 1911. – С. 136 – 137; Этнографический музей ХИФО //Киевская старина (далі – КС), год двадцать третий. – Т. LXXXV. – 1904. – апрель (№ 4). – Отд. 2. – С. 29 – 30.*
- ²³ *Этнографический музей ХИФО //КС, год двадцать третий. – Т. LXXXV. – 1904. – апрель (№ 4). – Отд. 2. – С. 30.*
- ²⁴ *Музей украинского гения //КС, 1904. – Т. 84. – февраль (№ 2). – Отд. 2. – С. 71.*
- ²⁵ *Плевако, М. Историко-филологическое общество при Харьковском университете // Украинская жизнь, 1915. – № 11/12 – С. 61.*
- ²⁶ *Данилевич, В. Е. Этнографический музей. – С. 137.*
- ²⁷ *Там само.*
- ²⁸ *Сумцов, Н. Ф., В. Е. Данилевич. Отчет по этнографическому музею за 1906/7 гг. //ЗХУ. – Х., 1908. – Кн. 3-4-я, часть неофиц. – С. 60 – 61.*
- ²⁹ *Данилевич, В. Е. Этнографический музей. – С. 138.*
- ³⁰ *Сумцов, Н. Ф., В. Е. Данилевич. Отчет по этнографическому музею за 1906/7 гг. – С. 58.*
- ³¹ *Там само. – С. 61.*
- ³² *Там само. – С. 61 – 62.*
- ³³ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1912. – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 169; Х., 1913. – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 166.*
- ³⁴ *Сумцов, Н. Ф., В. Е. Данилевич. Отчет по этнографическому музею за 1906/7 гг. – С. 58.*
- ³⁵ *Там само.*
- ³⁶ *Там само.*
- ³⁷ *Этнографический музей //ЮК, 1908. – 21 сентября. – С. 5.*
- ³⁸ *Этнографический музей университета //ЮК, 1908. – 8 октября. – С. 4-5.*
- ³⁹ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1910 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 153.*
- ⁴⁰ *Там само.*
- ⁴¹ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1911 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 171.*
- ⁴² *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1912 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 168.*
- ⁴³ *Там само.*
- ⁴⁴ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1912 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 168.*
- ⁴⁵ *Там само.*
- ⁴⁶ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1913 – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 165.*
- ⁴⁷ *Там само.*
- ⁴⁸ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1914 – Кн. 1-я, часть офиц. – С. 172.*
- ⁴⁹ *Там само. – С. 171.*
- ⁵⁰ *Там само. – С. 171-172.*
- ⁵¹ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1915 – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 160.*

⁵² *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1916 – Кн. 2-я и 3-я, часть офиц. – С. 149.*

⁵³ *Там само.*

⁵⁴ *Там само.*

⁵⁵ *Сумцов, Н. Ф. Из университетской жизни //ЮК, 1909. – 5 ноября. – С. 5.*

⁵⁶ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1913 – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 166.*

⁵⁷ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1911 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 171; Х., 1912 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 169; Х., 1913 – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 166; Х., 1914 – Кн. 1-я, часть офиц. – С. 172.*

⁵⁸ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1915 – Кн. 2-я и 3-я, часть офиц. – С. 150; Х., 1916 – Кн. 3-я и 4-я, часть офиц. – С. 31.*

⁵⁹ *Протокол заседания ИФО от 15 февраля 1913 г. //Вестник ХИФО. – Х., 1913. – Вып. 4. – С. 86.*

⁶⁰ *Сумцов, Н. Университетский этнографический музей //ЮК, 1903. – 8 февраля. – С. 2.*

⁶¹ *Сумцов, Н. Ф. К вопросу об учреждении при Пражском чешско-славянском этнографическом музее Украинского отдела //ЮК, 1910. – 22 мая.*